

*В.С. Ф. Хекимоглу*¹*

*¹доцент PhD Кутахия Думлупынар Университети, Кутахия –Түркия Республикасы,
E-mail: sefafuat@hotmail.com*

ТҮРКИЯ ТАРИХЫНДАҒЫ ҰЛЫ ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ, ФИЛОСОФ ЖӘНЕ ИДЕОЛОГ ЗИЯ ГӨКАЛП

Аңдатпа

Бұл ғылыми-зерттеу мақаласында Османлы мемлекетінің 1908 ж. кейінгі саяси және мәдени әрекеттерінің түрліше дамуы мен формациялануында «Иттихат және Теракки» мүшесі болған - Зия Гөкалптың қоғамдық-ағартушылық қызметтері зерттеу аясына алынады. Зия Гөкалптың тікелей ұйымдағы жағдайымен қатар, сол дәуірдің ең таңдаулы оқу ордасы деп танылған «Дарульфунун» университетіндегі қызметі де ерекше маңызды. Зия Гөкалп Стамбулға келгеннен соң университеттегі оқытушылық қызметінің көмегімен жас ұрпақалдындағы ықпалын да күшейтіп алған-ды. Діни мектептердің бірінде біраз уақыт әлеуметтану пәнінен дәріс бергеннен кейін, 1915 ж. Стамбул университеті әлеуметтану профессоры атанады. Османлы империясының I Дүниежүзілік соғысындағы жеңілісі, Гөкалптың Стамбулдағы жемісті жұмыстарының да соңы болды. 1918 ж. «Мондре уақытша келісімінен» кейін Джонтүріктердің басым бөлігі елден бас тартты. Жолдастарының табандылығына қарамастан Стамбулда қалуын жалғастырған Гөкалп ағылшындар тарапынан тұтқындалып, 1919 ж. жазында Мальтаға жер аударылды. Жер аударудың тауқыметі мен қаржылай қиыншылықтарына қарамастан, төзімділігін жоғалтпады және жолдастарының көңілдерін көтеріңкі ұстауларына септігін тигізді.

Кілт сөздер. Зия Гөкалп, Стамбул университеті, «Иттихат және Теракки», Селаник, Диярбакыр, Османлы Түркия, ұлт-азаттық, әлеуметтану, мәдениет, Түрік Республикасының тарихы.

*В.С.Ф. Гекимоглу*¹*

*¹доцент Ph D. Университет Кютахия Думлупынар, Кютахия-Турецкая Республика
E-mail: sefafuat@hotmail.com*

ЗИЯ ГЕКАЛЫП, ВЕЛИКИЙ ОБЩЕСТВЕННЫЙ ДЕЯТЕЛЬ, ФИЛОСОФ И ИДЕОЛОГ В ИСТОРИИ ТУРЦИИ

Аннотация

В этой исследовательской статье исследуются социально-просветительские услуги Зии Гекальп, которая была членом «Иттихата и Теракки» в разнообразном развитии и формировании политической и культурной деятельности Османского государства после 1908 года. Помимо непосредственного положения Зии Гекальп в организации, особое значение имеет ее деятельность в университете «Дарульфунун», признанном самым элитным учебным заведением той эпохи. Зия Геклап по прибытии в Стамбул с помощью преподавательской деятельности в университете усилила свое влияние на молодое поколение. После того, как некоторое время преподавал социологию в одной из религиозных школ, в 1915 году Стамбульский университет стал профессором социологии. Поражение Османской империи в Первой мировой войне также стало концом плодотворной работы Гекальпа в Стамбуле. После «временного соглашения Мондре» 1918 г. Джон, большая часть тюрков покинула страну. Продолжая оставаться в Стамбуле, несмотря на настойчивость своих товарищей, Гекальп был арестован англичанами и депортирован на Мальту летом 1919 года. Несмотря на тяготы и финансовые трудности изгнания, он не терял выносливости и помогал поддерживать настроение товарищей.

Ключевые слова. Зия Гекальп, Стамбульский университет, Иттихат и Теракки, Селаник, Диярбакыр, Османская Турция, национальное освобождение, социология, культура, История Турецкой республики.

*V. S. F. Gekimoglu*¹*

¹associate Professor Ph. D. Kyutahiya Dumlupinar University, Kyutahiya-Republic of Turkey

ZIA GOKALP, A GREAT PUBLIC FIGURE, PHILOSOPHER AND IDEOLOGUE IN THE HISTORY OF TURKEY

Abstract

This research article explores the social and educational services of Zia Gokalp, who was a member of the Ittihat and the Terrorist Group in the diverse development and formation of the political and cultural activities of the Ottoman State after 1908. In addition to Zia Gokalp's direct position in the organization, her work at Darulfunun University, recognized as the most elite educational institution of that era, is of particular importance. Upon arrival in Istanbul, Zia Heklap strengthened her influence on the younger generation with the help of teaching at the university. After teaching sociology for a while at one of the religious schools, in 1915 Istanbul University became a professor of sociology. The defeat of the Ottoman Empire in World War I also marked the end of Hekalp's fruitful work in Istanbul. After the "provisional Mondre Agreement" of 1918, John, most of the Turks left the country. Continuing to stay in Istanbul, despite the insistence of his comrades, Hekalp was arrested by the British and deported to Malta in the summer of 1919. Despite the hardships and financial difficulties of exile, he did not lose his stamina and helped to maintain the mood of his comrades.

Keywords. Zia Gokalp, Istanbul University, "Ittihat and Terrorist Attacks", Selanik, Diyarbakir, Ottoman Turkey, national liberation, sociology, culture, Turkish history.

Кіріспе. Түрікшілдіктің ең маңызды есімдерінің бірі – Зия Гөкалп, 1876 жылдың 23 наурызында Диярбакырда дүниеге келеді. Гөкалптың ата-бабасы Диярбакырдың солтүстік-батысында Чермик атты кішкентай ауылдан шыққан. Гөкалп және оның жақтастары, түрік тамырының анық-қанығына көз жеткізу үшін бұл жердің толығымен түріктерден тұратын тұрғылықты жер орталығы болғанын алға тартады. Тек бұл пікірге қарсы шыққан кейбір кісілер болса, Зия Гөкалптың «күрт» белсенді тұлғасына байланысы болғанын алға тартады. Гөкалп, мұны үзілді-кесілді қабылдамаумен қатар, рас болса да өзін толығымен түрік ретінде сезінетінін, түп-тамыры да осы екенін айтады.

Алғашқы білімін Диярбакыр қаласында алған Гөкалп, Диярбакыр әскери орта мектебінде оқуын жалғатырады. Ары қарай білімін Стамбулда жалғастыруды қалағанмен, әкесінің өліміне байланысты бұл ойын жүзеге асыра алмайды. Осы себептен Диярбакыр лицейінде оқуды бастап кетеді. Әкесінің қазасынан кейін Диярбакырда тұратын және ислам ілімгері болған немере ағасы Хасип Эфендиден шығыс мәдениетін өте жақсы үйренеді. Немере ағасы арапша мен парсышаны да үйретеді. Оның Диярбакырда білімін жалғастырған жылдары, бұл қалада Султан Абдульхамиттің жер аударып жіберген бір топ зиялы қауым өмір сүруде еді және осы ортамен байланыс орнатқан Зия Гөкалп, Намык Кемал, Зия Паша, Ахмет Митхат Эфенди сынды озық ойлы қозғалыс жетекшілерінің шығармаларын оқу мүмкіндігіне ие болғаны сияқты, бірнеше досымен бірге Еуропадан төңкерісшіл түрік баспасөзінен де алдыртты. Гөкалптың құпия ұйыммен байланыстары 1890 ж. басында Абдуллах Джебдеттің Диярбакырға келуінен кейін одан сайын жиілей түсті. Немере ағасы Хасип Эфенди, Гөкалптың осы атеист доктормен кездесуін қаламайтын еді. Сонда да Гөкалп онымен достық байланысын жалғастырып, саяси және қоғамдық мәселелерге назар аударып бастайды. [1, 8-9 б.]

Немере ағасынан алған діни білім мен Диярбакырда иемденген жаңа ортадан үйренген көзқарастар арасында ой-пікір дағдарысын бастан өткізген Гөкалп Стамбулға барып, сол жақта білім алуды қалайды. Бірақ, немере ағасы оның туған жерінен кетпеуі үшін қысым көрсетуде еді. Осы мәселелердің барлығы Гөкалптың көңілін алаңдаушылық сезімге жетелеп қана қоймай, оны өзін-өзі мерт қылудан басқа ешбір жол көре алмайтын үмітсіздікке итермелейді. Абырой болғанда, Гөкалптың өзін-өзі мерт қылуында маңызды ағзаларының ешбіріне зақым келмейді және досы Абдуллах Джебдетпен бірге орыс дәрігері жасаған операция арқылы өмірі құтқарылды. Бассүйегіне қадалған, операция кезінде шығарыла алмаған оқ өлімінің соңына дейін сол жерде қалады. [1, 11 б.] Осы оқиғаға байланысты Гөкалптың терең күйзелісте болғанын және Стамбулға деген құмарлығын көрген Ерзинджан әскери мектебінде білім алып жүрген бауыры Нихат, оның Стамбулға баруына септігін тигізді. Зия Гөкалп, Стамбулға ешқандай қаражатсыз келгендіктен өзіне тегін жататын жер мен тамақ беретін жалғыз мекеме «Ветеринар мектебіне» түсуге мәжбүр болды. [1, 13 б.]

Өзектілігі. Гөкалп Стамбулдағы оқуы кезінде де «Иттихат және Теракки» қоғамымен жиі байланыс орнатып тұрды. Гөкалптың Диярбакырдағы достарының үйінде жасалған тінту жұмыстарында тыйым салынған кітаптар мен мақалалар табылған болатын. Бұлардың арасында Гөкалптың өз пікірлерін ашық баяндаған хат та бар еді. Полицияның Стамбулдағы құзыретті өкілдері хабардар етілуіне байланысты Гөкалп, «Ветеринар мектебінен» оқудан шығарылады. Уақыт өте өзі де ұсталып, бір жыл түрмеде жаза-

сын өтейді. Тұтқындар үйінен шыққаннан соң Зия Гөкалп, Диярбакырға жер аударылады да, ол жерден шығуға тыйым салынады. Гөкалп, тоғыз жылға жуық уақыт Диярбакырда жабық өмір сүрді. Зия Гөкалп, Султан II Абдульхамиттің 1909 жылы тақтан түсуінен кейін нағыз еркіндікке қол жеткізді. «Иттихат және Теракки» партиясының жергілікті бөлімшелеріндегі сөйлеген сөздері Гөкалпты Диярбакырдың құрметті жетекшілері қатарына қосты. «Пейман» және «Дижле» атты Диярбакыр газеттерінің шығару лауазымына ие болды және осы газеттерде түрлі жазулар мен мақалалар жариялап тұрды. 1909 ж. Стамбулға қысқа бір сапармен барған Гөкалп, қайтарында Диярбакыр бастауыш мектеп бақылаушысы болады. Гөкалптың 1909 ж. күзінде шақырылған «Иттихат және Теракки» құрылтайында Диярбакыр өкілі ретінде қатысуы оның өмірінде жаңа бір жол ашты. Ол жерде Жалпы орталық мүшелікке сайланып, партияның 1918 ж. «Мондрос уақытша келісім» шартынан кейін таратылуына дейін осы қызметін жалғастырады. [1, 16-18 б.] Зия Гөкалптың бар ойы, мемлекетіне байланысты, оның одан әрі нығаюына, әлсіреуден құтқарылуы үшін бір қадамдар жасау мүмкіндігі талаптарына толы еді. Осы талап-тілектер оны «Иттихат және Теракки» қоғамымен байланыс құруға итермеледі. Өйткені, «Иттихат және Теракки» сол кезеңдерде елі мен халқы үшін тиімді нәрселер жасауды қалайтындар жиналған қызмет ошағы тәрізді еді. Бұл ұйымның Зия Гөкалпты пікір атасы ретінде қабылдауы, оның ең болымды ерекшелігі еді. [2, 208 б.]

Зия Гөкалптың, француз әлеуметтанушысы Эмиле Дурхеймнің еңбектерін Селаникке жер тепкен соң зерттей бастағаны туралы мәліметтер бар. Өзі де бір әлеуметтанушы болып табылатын Гөкалптың Дурхеймнен әсер алғаны туралы да сөз етіледі. Тек Зия Гөкалптың көзқарастарына Еуропалық адамдардың әсері Дурхеймнен шектеліп қана қоймайды. Юсуф Акчураның пікірінше, Гөкалптың ұлтшылдық, түрікшілдік қойнауындағы әрекеттері, білімге, пропагандаға, экономикалық және саяси мәселелердің теориялық және тәжірибелік бағыттарына берген маңызы, Фичтенің Пруссиядағы әрекеттеріне ұқсас. Фичте де Гөкалп сияқты экономикаға байланысты мәселелерді ақылға қонымды пәлсапамен анықтауға тырысады. Фичтенің пәлсапалық жүйесінде идеалист экономикалық бөлім бар. Фичтенің экономикалық саясатында бір кісінің құқықтары қоғамның құқықтарына құрбан етілуі мүмкін. Гөкалп та, «Құқық жоқ, қызмет бар, бір кісі жоқ қоғам бар» демекте. Ахмет Ағаоғлу болса, Гөкалптың идеализмін Гегельдікіне жақындатады. Өйткені, ол да тарихи неміс ойшылы Гегель сияқты үздіксіз жалғасып жатқан, үздіксіз даму үстіндегі және үнемі ілгері бағытқа қадам басқан үйлесімді тұжырым жүйесін өрбіткен еді. [3, 6 б.]

Материалдар мен әдістер.

Материалдар. Гөкалп, Селаникте партия жастар қанатының да жұмысын мойнына алған еді. Гөкалптың дәрістері үлкен қызығушылық оятып, әсіресе жас ұрпақтардың қызығушылығы жоғары дәрежеге артты. Артқаны соншалық, партия жетекшілерін қосқанда барлығы Гөкалп қозғалысын пікір күшінің ең маңыздысы ретінде санады. Гөкалп, Селаникте белсенді баспагерлердің бірі болды. 1911 жылдан кейін түрлі газеттерде, көбіне Тевфик Седат, Демирташ немесе Гөкалп қолтаңбасымен мақалалары мен өлеңдері жарық көріп жатты. [1, 19 б.] Гөкалп өзіне жүктелген міндетті кең мағынада әлеуметтік мәселе ретінде қолға алып, «Жас қаламдар» журналында жарияланған «Жаңа ғұмыр және жаңа құндылықтар» атты мақаласында шын мәніндегі реформа әлеуметтік тақырыпта болу керектігін, яғни халыққа қарай бағытталуы керек деген пікірді қорғады. Осы жазуында, «Жаңа өмірді» тудыратын құндылықтардың ерекшеліктерін көрсертуге тырысты. [4, 2 б.]

Балқан соғысы тұтанған 1912 ж. «Иттихат және Тераккидің» орталығы да Стамбулға көшкендіктен, Гөкалп та ел орталығына қоныс аударды. Бұл кез оның ғұмырының ең маңызды кезеңі болып саналады, сондай-ақ, Османлы империясының соңғы кезеңдеріне тура келеді. Балқан соғыстарының нәтижесінде, түріктер Еуропадағы территориясының түгелдей дерлік бөлігін жоғалтып қана қоймай, османлышылдық қиялдары да саясат сахнасынан жоғалды. Ескі пиғылдағы мұсылман ортасы бұған қарсы, мұсылман халықтардың халифатқа тәуелділігіне сеніп, империяның қалған бөлігін құтқаруға үміттен бастады. Алайда, Албания және Хиджаз сияқты кейбір мұсылман аймақтардағы көтерілістер бұл үмітті де жойды. Осындай бір жағдайда Османлы зиялылары, Гөкалп та тараптар болып табылатын түрікшілдік пен тұраншылдық пікіріне қосылады. Гөкалп Стамбулда түрікшілдіктің көзқарас орталығына айналған «Түрік ошақтарының» да белсенді мүшелерінің бірі болды. [1, 21 б.] Зия Гөкалптың ойынша, «Тұран» қиялдағы бір отан емес. Азияда бірбірлеріне қосылып орналасқан түрік ауылдары Османлы Түркиясы туының ас-тында жиналып, ұлы қағанат құруға талпынады. Мінеки, Тұран осы ұл түрікшілдіктің отаны. Тұраншылдық мақсаты, Османлы империясын нашар жағдайдан құтқару. Алайда, тек қана түріктердің мекен еткен барлық өлкесін қолға түсіру негізгі тақырып болуда. Басқаша айтқанда, түріктердің әлемдегі «өмірлік» және «қастерлі» міндеттерін жеткізе білу үшін тұтқынға айналған Қытай жолына иелік ету қажет еді. Дегенмен, Қытай жолы бойында орналасқан жерлер басқа бір билеп-төстеуші кеңістігінде болғандықтан, онсыз да әлсіз әрі қабілетсіз империяның

негізгі көтеріліске кірісуін қажет еткендігі, әлемнің аласапыран және дағдарысқа толы шағында ешқандай да қолайлылық тудырмады. Осыларға байланысты, мәдени Тұраншылдық пікірінің алдағы жылдардағы қадамы біршама ауырлана бастады. [5, 59-60 б.]

Методология. Ғылыми-зерттеу тақырыбына нысан ретінде алынған Зия Гөкалптың саяси-қоғамдық және ағарту-шылық қызметтерін саяси тұлға ретінде қарастыру, зерделеу аса маңызды мәселе болып табылады. Тарих ғылымының теория-методологиясы бойынша қоғамдағы әлеуметтік топты зерттеудің өзіндік ұстаным-дары негізге алынды. Тарихи зерттеуде ең маңыздысы тарихи принцип және жүйелі тұрғыдан зерттеу мәселесі басты назарға алынды.

Нәтижелері және талқылау. Османлы мемлекетінің 1908 ж. кейінгі саяси және мәдени әрекеттерінің түрліше дамуы мен форма-циялануында «Иттихат және Теракки» мүшесі болғандықтан Зия Гөкалптың орны бөлек. Оның тікелей ұйымдағы жағдайымен қатар, сол дәуірдің ең таңдаулы оқу ордасы деп танылған «Дарульфунун» уни-верситетіндегі қызметі де ерекше маңызды. Зия Гөклап Стамбулға келгеннен соң университеттегі оқыту-шылық қызметінің көмегімен жас ұрпақалдындағы ықпалын да күшейтіп алған-ды. Діни мектептердің бірінде біраз уақыт әлеуметтану пәнінен дәріс бергеннен кейін, 1915 ж. Стамбул университеті әлеумет-тану профессоры атанады. Османлы империясының I Дүниежүзілік соғысындағы жеңілісі, Гөкалптың Стамбулдағы жемісті жұмыстарының да соны болды. 1918 ж. «Мондре уақытша келісімінен» кейін Джонтүріктердің басым бөлігі елден бас тартты. Жолдастарының табандылығына қарамастан Стамбулда қалуын жалғастырған Гөкалп ағылшындар тарапынан тұтқындалып, 1919 ж. жазында Мальтаға жер ауда-рылды. Жер аударудың тауқыметі мен қаржылай қиыншылықтарына қарамастан, төзімділігін жоғалт-пады және жолдастарының көңілдерін көтеріңкі ұстауларына септігін тигізді. [1, 23-24 б.] Зия Гөклаптың табандылықпен қорғаған жұмыстарының бірі – империя жүйесіне қатысты ұлттық мемлекет көзқарасы. Түркияның қазіргі заманғы халықтар арасына, тек қана осы заманғы құқыққа сүйенген ұлттық мемлекет жүйесі арқылы кіре алады деген шындықты тілге тиек етеді. Зия Гөкалп, ағылшындар тарапынан жер аударылған Мальтадан Стамбулдағы қыздары – Сениха, Хүрриет және Түркан ханымдарға арнап жазған 12 қаңтар 1920 жылғы хатында да, ұлттық және демократиялық қасиетке ие болмаған барлық мінез-құлық, жүріс-тұрыс, түсінік пен жүйеге үзілді-кесілді қарсы екендігін ашық білдіреді. Гөкалп, осы тақырыпта «Ұлт бізді айнала қоршаған ұлы шындық және ұлттық мемлекет осы шындықтың тура ортасында қалыптасады. Осы аяда ұлт пен мемлекет, бір бүтіннің ажырамас бөліктерін жарыққа әкеледі. Ұлт бар болса, мемлекет те бар; мемлекет бар болса, ұлттың өмірі, ұлттық болмысы мен болашағы кепілдік астында. Империялық жүйеде болса, кешенді, аралас ұлттар бірлестікері әңгіме болғандықтан гомогендік әлеуметтік құрылым мүмкін емес. Осы дәйектер аясында мемлекеттің және ұлттың ұзаққа созылуы және егемен әрі күшті болуы үшін ұлт мемлекетіне сенім артуы қажет, мемлекет те ұлттымен бірігіп, бір бүтінге айналуы тиіс» [6, 212-214 б.] - деген. Керек болса, хаттарында, тіпті керек десе Мальта-да сөйлеген сөздерінде түрікшілдік және ұлттық ояну туралы асқақ арманын жеткізуден жалықпады.

Анадолыда Мустафа Кемаль Ататүрік жетекшілігіндегі ұлт-азаттық күрес кезінде 1921 ж. түрік әскерлері гректерді сәтсіздікке ұшыратып, Зия Гөкалп жолдастарымен бірге еркіндікке қауышты. Гөкалп, әлі де болса жеңіске жеткен мемлекеттердің басқыншылығындағы Стамбулда ескі профессорлық қызме-тіне орала алмады. Анкарада да ескі «Иттихат және Теракки» партиясы жетекшілеріне оң көзбен қара-майтын. Осы себептен Мустафа Кемал үкіметінің орталығына айналған Анкарада да қызметке ие бола алмады. Басқа амал таппаған Гөкалп, отбасымен бірге туған жері Диярбакырға қайта оралуға мәжбүр болды. Анкарадағы жолдастарының көмегімен 1922 жылдың маусымынан бастап «*Кучук Меджмуа*» (қазақша ауд. – «*Кішігірім журнал*») атты журнал шығара бастады. Журналда Мустафа Кемал және оның саясаты қуатты қолдауға ие болады. Гөклап, 1922 ж. соңында «Жазу және аударма ісі» төрағалығына тағайындалды. Осы қызметінде жүргенде көптеген классикалық шығармаларды батыс тілдерінен түрік тіліне аударуды жүзеге асырды және өзі де ескі түріктердің діни әдет-ғұрыпын тақырыпқа арқау еткен «Түрік әдет-ғұрпы» атты шығармасын жарыққа шығарды. [1, 42-43 б.]

Гөкалп және түрікшілдік. Өлеңдері мен дастандары арқылы түрікшілдікке ғұмыр сыйлаған Зия Гөкалп, 1923 ж. «Түрікшілдіктің негіздері» атты маңызы жоғары еңбегін жариялайды. Гөкалптың осы шығармасында пішкен тоны – бұрынғы пікірлерінің жүйелі түрде жинақталуынан тұрады. Ұлт ұғымында тек тақырыбын осы жолы тағы да өткір түрде мойындамай тастайды. Гөкалп, «Жаңа күн» газетінде «Түрік кім?» атты тақырыпта жарияланған мақаласында да тек пен қанның түрік саналу үшін қажетті емес екендігін, дұрысырағы, мәдениеттің маңызды екенін білдіреді. Осы көзқарас тұрғысынан мәдени жағынан түріктенген бөлшектерді, қаны мен тегі жағынан басқа бір ұрпаққа тиесілі болса да, түрік санауда. «Түрікшілдіктің негіздерінде» көрсетілген ұлт ұғымы да мәдениетке сүйенеді. [7, 185 б.]

Зия Гөкалп «Харс» (қазақша ауд. – «мәдениет») атаған ұлттық мәдениет пен өркениет ұғымдарын бір-бірінен айырып тұратын. Гөкалптың ойынша Харс, яғни мәдениет, тек қана бір ұлттың діни, этикалық, құқықтық, ақылға сүйенген, эстетикалық, тіл, экономикалық және ғылыми өмірінің үйлесімді бүтіні. Өркениет болса, сол өркениет шеңберінде көптеген ұлттардың әлеуметтік өмірлерінің ортақ жиынтығы. Тағы да ол: «Мысалы, Еуропа мен Америка өркениеті шеңберінде, барлық еуропалық ұлттар арасында ортақ Батыс Өркениеті бар. Осы өркениеттің ішінде бір-бірінен бөлек және тәуелсіз болып саналатын ағылшын мәдениеті, француз мәдениеті, неміс мәдениеті бар. Осыған байланысты, сол өркениет шеңберіндегі – этика, құқық, көркемөнер және экономика сынды ұғымдардың, ғұламалардың және ғылымдардың жиынтығы өркениет деп атаған нәрсемізді туғызады» - деген. [8, 30-311 б.] Зия Гөкалптың қорғауындағы, «Харс» деп бастау алған жаңару ағымына Түркиядан тысқары тұратын түріктер тарапынан да оң баға беріледі. Әсіресе, Ұлттық Әзірбайжан Мемлекетімен шын мәнінде тығыз қарым-қатынас орнатқан Гөкалп түрікшілдігі және ұлттық мәденилік әрекеті оңайлықпен күн тәртібінен түсетін пікір мен идео-логияға ұқсамайтын еді. Алайда, коммунистер, Әзірбайжанда бар қарқынмен дамып келе жатқан түрік-шілдікті тоқтату жұмыстарына кірісіп кетті. Зия Бейдің ұлттық мәдениетіне қатысты 1913 ж. Лениннің «ұлттық мәдениет буржуазиялық топтың айласы» ұранын қарсы қойды. Тақырыптың ауқымын кеңейту жолында әдебиетті, музыканы, бейнелеу және мүсін өнері, бүкіл эстетикалық саланы, жалпы алғанда адам психологиясына кіретін өмірге ие топтың егемендігінен туған болмыс немесе нәтиже ретінде қабылдады. Шындығында, осы арқылы өмерге келетін, пролетар топтың интернационал социалист мәдениеті еді. [9, 57-58 б.]

Гөкалп тарапынан қасиетті ағым ретінде бейнеленген түрікшілдік, ұзақ уақыт бойы тек қана Анадолы түріктерін қамтыды. Гөкалптың пікірінше, Османлы Империясының ең үлкен қателігі – ұлтшылдық ағымын сол дәуірдің күшті ағымы ретінде санамауы еді. [10, 5 б.] Зия Гөкалп, әсіресе «Түрікшілдіктің негіздері» атты шығармасы арқылы Ататүрік құрған мемлекет идеологиясының және мәдени негіздерінің жолға қойылуында маңызды үлескер атанды. Ататүріктің пікірлерінен қоректенген идеолог Зия Гөкалп, Түркияда әлеуметтанудың негізін қалаушысы болғанындай, түрік тарихы, мәдениеті, өркениеттілігі мен тіліне қатысты өзіне тән көзқарастарымен де назар аударғаны. [11, 231 б.] Гөкалптың қызметі тек қана Түркияға әлеуметтану ғылымын әкеліп орнықтыру ғана емес. Оның бар ғұмыры – түрікшілдіктің санасын ояту және бүкіл идеологиясын қалыптастырумен өткен. Түрікшілдікті жүйелі көзқарас халіне келтіру арқылы, яғни Түркияның құрылуында пікір сәулетшісі ретінде үлкен рөл ойнады. Түрік тарихын Османлылардан бастайтын исламшы және османлышыл тарих көзқарасына қарсы, мұсылманшылдықтан бұрынғы дәуірлерге дейін ұзайтын ескі және кең көлемдегі түрік тарихын бір бүтін ретінде қабылдау және зерттеу қажеттігін алға тартты. Осылайша, бір тарих көзқарасын және Түрік бірлігі арманын қалыптастырды. [12, 26-27 б.]

Балқан соғысы және I Дүниежүзілік соғысында христиан және араб-ислам бөлшектерінің айрылуымен бірге Османлышылдық және Исламшылдық саясаттары да нақты саяси мағынада маңызын жоғалтты. Кейінге қалған «Мисак-ы Милли» шекаралары ішіндегі түрік қоғамы үшін өз ұлттық мемлекетін құрудан басқа жол қалмайды. Зия Гөкалп, бұл шарттардың және жағдайдың өнімі ретінде қалыптасқан түрік зиялысы әрі ғалым ретінде танылды. Тарихи өзгеріс пен трансформация сатыларының қорытындысы ретінде түрік қоғамы мұсылмандар қоғамынан ұлт қоғамына қадам басу сәтіне келген еді. Осы жағдайда Зия Гөкалп, бір ұлтты ұлт ететін негізгі құндылықтарды әлеуметтану ғылымының мәліметтеріне сүйене отырып бейнеледі және осыдан барып ұлттық түрік көзқарас құрылымын шығарды. Осы ұлттық құндылықтардың ең басында – тіл мәселесі тұрды. [11, 231 б.] Зия Гөкалп, әлемдегі барлық мемлекеттердегі сияқты, халықтың сөйлейтін тілі мен әдеби тілі бір-біріне жақын болуы керектігіне сенетін-ді. Бұл үшін арапшадан, парсышадан түрік тіліне өткен, бірақ сөйлеу мәнері өзгеріп, толығымен түрікшеленіп кеткен сөздерден басқа сөздердің орнына түрікше баламаларын қолдану қажет дегенді алға тартады. Бұдан басқа, арапша мен парсыша сөздердің соңында келетін жалғаулардың толығымен түрікше болуын жақтады. [8, 115-117 б.]

Гөкалп, ұлттың тектік, этникалық, жағрапиялық, саяси немесе әкімшілік топ емес, ортақ тіл, дін, этика-эстетиканы бөліскен, яғни бірдей білімді алатын кісілерден құралатынын айтады. Түріктерді тек қана бір тіл мен мәдениетке ие болған деп саналатындықтан, оларды 3 сатыда бөліп қарастырды:

А) Мәдени және басқа өлшемдерге байланысты бір ұлт болып табылатын – Түркия Республикасындағы түріктер;

Ә) Оғыз түріктері, Әзірбайжан, Иран және Хорезм аймақтарында таралған түрікмендермен бірге Түркия түріктерін де қамтып, төртеуі бірден Оғызстанды қалыптастырады;

Б) Бұдан алыста орналасқандар, якут, қырғыз, өзбек, қыпшақ және татарлар сынды түрікше сөйлейтін халықтар. Бұлар да дәстүрлі түрде тілдік және этникалық бірлік құрады. Түрік мәдениетіне жақын, бірақ тең кісілік шеңберінде емес, бірақ та бұлардың барлығы «Ұлы Түркістан» немесе «Тұран»

өлкесін қалыптастырады. Гөкалптың осы үш бөліктен тұратын тұжырымы пантүрікшіл мұраттарына деген оның алғашқы ыстық қолдауынан белгілі бір мөлшерде кері кеткендігін аңғартады. Онсыз да 1918 ж. Османлы империясының жеңілісімен бірге, оның пантүрікшілдікке қатысты ұстанымы тағы да оның шабытын біршама төмендеткен-ді. Сонымен қоймай, Гөкалп, оғызшылдық пен тұраншылдықтан әлі де болса үмітін үзбеген еді. Керісінше, Мете, Дженгиз және Тимур дәуірлерінде Тұранның бір ақиқат екенін, тіпті Түркия Республикасының құрылуына алдымен ешкім сенбегенін, бірақ ешнәрсеге карамастан, оның да шындыққа айналғанын білдіруде. [8, 24-29 б.; 13, 59-60 б.]

Түркиядағы саяси түрікшілдіктің жетекші тұлғаларының бірі болған Зия Гөкалптың пікірінше, түрік-тер батыс мәдениетінен тек қана материалдық, яғни батыстың материалдық табыстары арқылы ғылыми әдістемелерін және мұсылманшылықтан саяси, құқықтық және қоғамдық әдет-ғұрыптардан алынған діни нанымдарын қабылдаулары тиіс. Мәдениеттің барлық басқа бөлшектері және этикалық құндылықтар түрік әдет-ғұрыптарынан шығартылуы тиіс. [1, 154 б.] Зия Гөкалптың Батыс әлемі және батыс пен мұсылмандардың қарым-қатынасы тақырыбындағы көзқарастарын түсіну үшін, харс (мәдениет), өрке-ниет және үммет ұғымдарының қалай ұғындырылғанын түсіну қажет. Гөкалптың пікірінше, харс (мәде-ниет) – бір ұлтты қалыптастыратын тұлғалардың арасындағы бірлік пен ынтымақтастық сезімін жақсар-татын ұлттық мәдениет. Ал өркениет болса, Еуропа басымдық танытуына байланысты ғаламдық өркениетті және барлық адамдар мойындаған ортақ құндылықтарды қамтиды. Үммет болса, бір-бірлеріне исламдық құндылықтар, әдет-ғұрыптар мен жүріс-тұрыс арқылы байланысқан адамдардан құралады. Осы үш ұғымға жеке-жеке тоқталған Гөкалп, түрік ұлтшылдығын, ислам мистицизмі және батыстануды бір жерге топтастырып, біріктіруге тырысады. Атақты кітабы, «Түріктену, исламдану және жаңа заманға сай болу», осы үш ағым арасында мағыналы және күнделікті өмірде қолданыла білетін ымыра орнату мақсатына арналған еді. [10, 15 б.] Зия Гөкалп, тікелей және ашық түрде зайырлы қоғам орнауын ұсына-тын. Гөкалптың пікірінше, мұсылманшылдық, толығымен этика мен мистицизмге мән берген, норматив-тік құндылықтарға сүйенген дін еді. Гөкалпты барлығынан бұрын, мұсылманшылықтың түріктер арасындағы ынтымақтастықты нығайтқан қоғамдық функциясы қызықтыратын. 1915 ж. «Ислам журналында» жарияланған «Діннің әлеуметтік қызметтері» атты мақаласында, діннің ең маңызды функцияларының бірі, басқа қоғамдық топтарды өз араларында еркін қоя беру екенін айқындаған. Гөкалп ұсынған реформа әрекеттерінің басында дін және мемлекет істерінің айрылуы, саяси өмірден теократия мен діни беделдің барлық қалдықтарын жою және мемлекеттің өз шекарасы ішінде толықтай егемен болуы келетін еді. Шейхисламдық тоқтатылуы тиіс және шейхисламның барлық өклеттіліктері мемлекетке берілуі тиіс. Гөкалп, заң шығару және келешек ұрпақты оқыту міндетінің де зайырлы мемлекетке берілуін жақтайтын. Мұның заңды нәтижесі ретінде, шариғат бұйрықтарын енгізген шариғат соттарының алынып тасталуы және барлық соттардың Әділет Министрлігіне өткізілуі ортаға қойылатын. Осы сынды Гөкалптың пікір, барлық мектептер Ұлттық Білім Беру Министрлігінің бақылауында болуы тиіс дегенді жақтайды. [10, 11 б.] 1923 ж. тамызынан кейін Түркия Жоғары Халық Мәжілісіне қабылданған Зия Гөкалп, мәжілісте орта мектеп оқу бағдарламасында түбегейлі өзгертулер ұсынған және мамандарды жаңа заман талабына сай пән кітаптарын дайындауға шақырған Мәжілістің Білім Комиссиясына сайланады.

Гөкалп сонымен қатар, тіл мәселесімен де айналысады. Оның ойынша, түрік тіліне арапша мен парсышадан көптеген сөздер мен сөз тіркестері кірген және түрік тілі бұлардан арылуы тиіс. Түрікшеде осы қарапайымдандыру жасаумен қатар, арапша мен парсыша сөздердің барлығына бірдей қарсы емес еді. Халықтың басым бөлігі мағынасы түсінілетін сөздердің орнына жаңа сөздер ойлап табу қажет емес және сондай-ақ, бүкіл осы әрекеттер жасау арқылы барлық түрік халқы түсіне алатын жалпы түрік тілі қалыптасатынына үміті зор болды. [14, 369-370 б.] Білім мәселесі қашан да Зия Гөкалптың аса мән берген мәселелері арасынан орын алатын. Түрік және мұсылман халықтардың өркендеуі үшін білімнің түрік тілінде берілуі қажеттілігін түйсінуде еді. Түрік қоғамының артта қалуының ар жағында жатқан ең маңызды себеп – жаңа заманға сай білімнің болмауы. Мектеп пен медреселер мекеме ретінде оқушыларға жаңа заманда орынға ие болу үшін қажетті ақпарат мен мәлімет бере алмауда. Бұл мектептер тек қана дін білімін бергендіктен жеткіліксіз еді. [10, 7 б.] Бұдан басқа, Гөкалптың пікірінше, әйел азаматтар ешқандай айырушылық пен шектеу көрместен барлық мектеп, университетке оқуға қабылданып, оқудан кейін де өз қалауларына қол жеткізе білулері тиіс. Әйелдер, сондай-ақ түрлі саяси құқықтардан да пайдалана алуы қажет. Гөкалптың ойынша, мұсылманшылықты қабылдамастан бұрын, ескі түріктерде әйел статусы өте жоғары еді. Хакан және Хатун әртүрлі әлеуметтік және саяси хабарларды бірге беретін еді. Бұған қосымша, ескі түріктерде әйелдердің еркектерден айрылуы және бетперде тағулары сияқты дәстүрдің болмағанын да түсіндіреді. Сонымен қатар, түрік әйелдері тұрмыс құру, айрылысу және мұрагерлік сияқты мәселелерде еркектермен тең құқықтық шарттарға және саясатты қоса алғанда түрлі кәсіпті меңгеру мүмкіндігіне ие болулары тиіс. [10, 9 б.]

1923 жылдың соңына таман денсаулығы сыр бере бастаған Зия Гөкалп, Анкарада жеткілікті медициналық көмек көрсетілмегендіктен Стамбулға ауысады. Алайда, мұндағы француз ауруханасы дәрігерлері де денсаулығына көмек көрсете алмады және 25 қазан 1924 жылы ұлы түрік ойшылы өмірден ерте озды. [1, 26-27 б.]

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Uirel Heyd, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, (Çeviren Kadir Günay), TC Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.
2. Tuncer Baykara, “Gelecekte Yaşayan Bir İnsan: Türk Kavramının Öne Çıkmasında Ziya Gökalp’in Yeri”, İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları Bildirileri, TÜRKSOY Yayınları, Ankara, 2003, s. 208.
3. Necati Akder, “Ziya Gökalp’de Tarih Anlayışının Felsefi Temeli”, *Türk Kültürü*, Sayı, 12, Yıl, 1, Ekim 1963.
4. Halil İncalcık, “Sosyal Değişme, Gökalp ve Toynbee”, *Türk Kültürü*, Sayı, 31, Yıl, 3, Mayıs 1965.
5. Necati Gültepe, *TURAN, Turancılık Tarihinin Kaynakları, Turan Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999.*
6. Önder Göçgün, “Ziya Gökalp’in İmparatorluk Sistemine Karşı Milli Devlet Görüşü”, İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları Bildirileri, TÜRKSOY Yayınları, Ankara, 2003.
7. Nizam Önen, *İki Turan, Macaristan ve Türkiye’de Turancılık, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.*
8. Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1990.*
9. Ahmet Caferoğlu, “Gökalp Türkçülüğünün Yorumlanması”, *Türk Kültürü*, Sayı, 36, Yıl, 3, Ekim 1965.
10. Pınar Akçalı, “Türk Kimliğinin İki Önemli İsmi: İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp”, İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları Bidirileri, TÜRKSOY Yayınları, Ankara, 2003.
11. Necdet Adabağ, “Ziya Gökalp’in Türk Diline İlişkin Görüşleri”, İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları Bildirileri, TÜRKSOY Yayınları, Ankara, 2003, s. 231.
12. Faruk K. Timurtaş, “Ziya Gökalp”, *Türk Kültürü*, Sayı, 2, Yıl, 1, Aralık 1962, s. 26-27.
13. Jacob M. Landau, *Pantürkizm, Sarmal Yayınevi, (Çeviren: Mesut Akın), İstanbul, 1999.*
14. Ziya Gökalp, “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak II”, *Türk Yurdu*, yıl 2, sayı 36, cilt 3, 23 Mart 1329- 3 Nisan 1913.

References:

1. Uirel Heyd, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, (Çeviren Kadir Günay), TC Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.
2. Tuncer Baykara, “Gelecekte Yaşayan Bir İnsan: Türk Kavramının Öne Çıkmasında Ziya Gökalp’in Yeri”, İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları Bildirileri, TÜRKSOY Yayınları, Ankara, 2003, s. 208.
3. Necati Akder, “Ziya Gökalp’de Tarih Anlayışının Felsefi Temeli”, *Türk Kültürü*, Sayı, 12, Yıl, 1, Ekim 1963.
4. Halil İncalcık, “Sosyal Değişme, Gökalp ve Toynbee”, *Türk Kültürü*, Sayı, 31, Yıl, 3, Mayıs 1965.
5. Necati Gültepe, *TURAN, Turancılık Tarihinin Kaynakları, Turan Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999.*
6. Önder Göçgün, “Ziya Gökalp’in İmparatorluk Sistemine Karşı Milli Devlet Görüşü”, İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları Bildirileri, TÜRKSOY Yayınları, Ankara, 2003.
7. Nizam Önen, *İki Turan, Macaristan ve Türkiye’de Turancılık, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.*
8. Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1990.*
9. Ahmet Caferoğlu, “Gökalp Türkçülüğünün Yorumlanması”, *Türk Kültürü*, Sayı, 36, Yıl, 3, Ekim 1965.
10. Pınar Akçalı, “Türk Kimliğinin İki Önemli İsmi: İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp”, İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları Bidirileri, TÜRKSOY Yayınları, Ankara, 2003.
11. Necdet Adabağ, “Ziya Gökalp’in Türk Diline İlişkin Görüşleri”, İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumları Bildirileri, TÜRKSOY Yayınları, Ankara, 2003, s. 231.
12. Faruk K. Timurtaş, “Ziya Gökalp”, *Türk Kültürü*, Sayı, 2, Yıl, 1, Aralık 1962, s. 26-27.
13. Jacob M. Landau, *Pantürkizm, Sarmal Yayınevi, (Çeviren: Mesut Akın), İstanbul, 1999.*
14. Ziya Gökalp, “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak II”, *Türk Yurdu*, yıl 2, sayı 36, cilt 3, 23 Mart 1329- 3 Nisan 1913.